

Opponenten recenserar: Anna Henriksson Perssons licentiatuppsats

Christina Osbeck

En recension av: Henriksson Persson, A. (2018). Demokratiuppdrag och demokratiska arbetsformer i grundskolans mellanår: En demokratididaktisk studie med fokus på SO-undervisning. Licentiatuppsats. Karlstad: Karlstads Universitet.

CHRISTINA OSBECK

*Docent i religionsvetenskap och
universitetslektor i ämnesdidaktik*

*Institutionen för didaktik och
pedagogisk profession*

Göteborgs universitet

E:post: christina.osbeck@gu.se

Den 9 februari försvarade Anna Henriksson Persson sin licentiatuppsats, som jag hade förtroendet att opponera på. I nedanstående text återges min presentation av arbetet tillsammans med en kortfattad reflektion över verket och dess betydelse.

SAMMANFATTNING

Fokus och syfte

Henriksson Perssons studie behandlar en för svensk skola centralt uppdrag, nämligen demokratiuppdraget. Författaren väljer själv att inleda sin text med att citera läroplanens inledningsord där det fastslås att skolväsendet vilar på demokratins grund. Att uppdraget är centralt betyder emellertid inte att kunskapen om hur det genomförs är omfattande. Studiens angelägna syfte är att förändra detta och bidra med kunskap om ”hur lärare som professionella aktörer konstruerar mening i, innebörd av och form åt skolans demokratiuppdrag”, ett syfte som konkretiseras i fyra frågeställningar:

1. Vilka innebörder framträder i lärarnas tal om skolans övergripande demokratiuppdrag?
2. Vad uttrycker lärare för innebörder av demokratiska arbetsformer och hur gestaltas demokratiska arbetsformer inom SO-undervisning i årskurs 4-6?
3. Vad framträder angående relationen mellan skolans demokratiska fostransuppdrag och kunskapsuppdrag inom ramen för SO-undervisning, i lärarnas tal om demokratiuppdraget?
4. Hur kan lärarnas konstruktioner av demokratiuppdraget förstås såväl didaktiskt som demokratiteoretiskt?

Material och metod

För att undersöka detta har Henriksson Persson arbetat med såväl intervjuer som observationer. Medan intervjuerna fokuserat lärarnas tal om sina uppfattningar så har observationerna varit inriktade på händelser i klassrummet. Sex lärare, samtliga behöriga SO-lärare på mellanstadiet med minst fem års erfarenhet, har deltagit i studien. De intervjuades vid två tillfällen med mellanliggande lektionsobservation. Kvalitativa innehållsanalyser av materialet genomfördes genom närläsningar utifrån studiens frågeställningar, analyser som succesivt fördjupades genom att demokratididaktiska frågor, demokratididaktiska ansatser samt demokratiteoretiska perspektiv fokuserades.

Tidigare forskning

Studien placeras i ett historiskt sammanhang och en tidigare forskningskontext. Särskilt betonas hur skolans demokratiuppdrag förändrats över tid och hur demokratiuppdraget kan förstås som ett dubbelt uppdrag, dvs. hur det handlar om såväl kunskap *om* demokrati som fostran *i* demokrati. Tidigare studier har visat hur det på många skolor saknas en gemensam förståelse av demokratiuppdraget vilket skulle kunna förklara demokratiarbetets osynlighet men också hur det kan uppfattas som skilt från vardagsundervisningen. En vanlig förståelse av demokratiuppdraget är att det handlar om elevers delaktighet, vilket dock kan motiveras på olika sätt. Elevers delaktighet kan hävdas som en barnrättsfråga, som en didaktisk fråga med syfte att förbättra skolresultat eller som centralt för fostran av framtida medborgare.

SO-ämnena kan uppfattas ha en särställning i skolans demokratifostran då de skapar samhällsförståelse och ger möjlighet att se sammanhang. Demokratiuppdraget som dubbelt blir här tydligt då

SO-ämnena, precis som övriga skolämnen, har ett demokratiskt fostrande uppdrag men också specifika kunskapsuppdrag av relevans för demokrati. Samhällskunskap behandlar exempelvis beslutsfattande och politiska idéer. Geografiämnet uppmärksammar frågor om hållbar utveckling och individens ansvar. Historia visar på skillnader i människors levnadsvillkor och ger kunskap om hur demokratiska styrelseformer växt fram, medan religionskunskapsämnet bidrar med förståelse för mångfald och kunskap i etik.

Tidigare forskning har också visat hur skolans demokratifostran många gånger är framtidsinriktad, dvs. fokuserar eleverna som framtida, blivande, demokratiska medborgare och inte som redan varande demokratiska aktörer. Medan få studier har gjorts på mellanstadiet visar gymnasie-lärlarstudier att såväl kunskap som fostran ses som centralt men att kunskapsuppdraget dominerar. Hur skolans arbetsformer fungerar förstås som en viktig fråga då det gäller genomförande av skolans demokratiuppdrag. Studier har även visat hur elever i svensk skola har såväl vilja som möjlighet att uttrycka sig, lyssna på andra och visa respekt och tolerans. Av tidigare forskning om SO på mellanstadiet kan konstateras att få studier varit SO-inriktade utan att de istället varit fokuserade på forskning i respektive ämne. I samhällskunskap förefaller demokrati dominera det annars otydliga mellanstadietämnet. Från geografididaktisk forskning framhålls bl.a. hur olika sätt att undervisa hållbar utveckling kan få olika demokratirelevanta konsekvenser. Angående historia framhålls hur intervjuade mellanstadielärare ser demokratifostran som en viktig del av historieundervisningen. Vidare visar en studie kring hur religionskunskapslärare på mellanstadiet ser på sin etikundervisning att detta uppdrag kan flyta samman med demokratiuppdraget så att etikundervisning förstås som demokratifostran med syfte att utveckla förmågan att bilda och uttrycka åsikter samt ha kunskap om och respekt för mänskliga rättigheter.

Teoretiska perspektiv

För att perspektivera de egna empiriska analyserna arbetar Henriksson Person med några olika teoretiska perspektiv och begrepp. Tre samhällsdiskurser med betydelse för hur skolans demokratiuppdrag tar form uppmärksammas och benämns demokratiteoretiska perspektiv. Det är ett liberalt, ett komunitärt och ett deliberativt demokratiperspektiv som här kontrasteras. Utgångspunkten för de demokratididaktiska analyserna är dels de didaktiska frågorna vad, hur och varför och dels fyra demokratididaktiska ansatser beskrivna i prepositionerna *om*, *för*, *genom* och *i* demokrati. Grunden för de definitioner som görs hämtas från Gert Biesta och Monika Vinterek men formuleras sedan mer självständigt. Kunskap *om* demokrati fokuserar faktamässiga kunskaper om demokrati. I kunskap *för* demokrati knyts faktakunskapen samman med ett framtidsfokus, på eleven som blivande samhällsmedborgare. Kunskap *i* demokrati handlar om att agera på demokratiskt sätt innefattande förhållningssätt, åsikter och värden samt uttryck för barns rätt, medan *genom* demokrati fokuserar demokratiska arbetsformer, att få erfara demokrati.

Resultat från lärarintervjuer

Studiens resultat redovisas i två kapitel där det första benämns ”Tal om demokratiuppdraget, demokratiska arbetsformer och SO-undervisning”, och det andra ”SO-lektioner – undervisningsarrangemang och innehåll”. I det första av de båda kapitlen är det med andra ord intervjuanalyser, från den första intervjun, som redovisas. Fyra fokuseringar görs där de tre första ligger nära studiens frågeställningar om innebörd i demokratiuppdraget, demokratiska arbetsformer och relationen till SO-undervisningen medan den fjärde redovisar en demokratididaktisk analys.

Studien visar att lärarna upplever skolans övergripande demokratiuppdrag som diffust. Det diskuteras sällan och lärarna efterfrågar stöd i detta arbete, t.ex. i form av kollegiala samtal. Demokratiuppdraget kan upplevas som ett dilemma där stoffträngseln är en utmaning och ett elevdemokratiskt arbete inte alltid uppfattas som tidseffektivt. Elevdemokrati anses också kräva viss demokratisk kompetens sedan tidigare och kan därmed uppfattas som en kvalificeringsprocess.

När lärarna *motiverar* demokratiuppdraget är faktumet att det står i läroplanen, som är demokratiskt beslutad, ett motiv i sig. De ser det som angeläget att fostra demokratiska medborgare, inte minst för framtiden, och de framhåller hur t.ex. grupparbete tränar samarbete och hänsynstagande. De knyter demokratiuppdraget till värden som exempelvis acceptans för alla, delaktighet, tillit och ansvar.

Demokratiska arbetsformer kan för de intervjuade betyda olika saker beroende på vilka de aktuella eleverna är men också på aktuell läroplan. Exempelvis uppfattas den förra läroplanen ha gett eleven för stort utrymme, medan den aktuella betonar kunskaper att uppnå på bekostnad av elevernas aktuella position. I hög grad uppfattas demokratiska arbetsformer handla om elevernas inflytande, men här skiljer lärarnas beskrivningar sig åt beroende på för det första om inflytandet uppfattas gälla såväl lärsituationens utformning som dess innehåll, och för det andra beroende på om inflytandet gäller såväl den enskilda elevens lärsituationen som klassens gemensamma lärsituation. Intervjuerna visar även hur lärarna knyter demokratiska arbetsformer till ett lyhört klassrumsklimat med en rimlig fördelning av talutrymme mellan flickor och pojkar, samt till formellt inflytande som elevråd och vidare samhälleliga processer som remissförfaranden.

Fostransuppdraget och kunskapsuppdraget beskrivs närmast konkurrerande i SO-ämnena även om kunskapsuppdraget väger tyngst. På grund av tidsbrist kan demokratiska arbetsformer komma att prioriteras ned och elevernas möjlighet att välja innehåll kan begränsas eftersom kunskapsmålen är fasta. Samtidigt uppfattas SO-ämnena ge särskilda möjligheter bland annat genom att de lämpar sig för tematiskt arbete där valmöjligheterna är fler. Det faller sig relativt naturligt att här träna på väsentliga medborgerliga förmågor såsom undersökande, ifrågasättande, sammanhangsskapande och argumentativa förmågor. Huruvida SO-ämnena uppfattas ha någon nyckelposition för demokratifostran är oklart. Flera av de intervjuade understryker att uppdraget måste genomsyra allt arbete även om samhällskunskapsämnets position också framhålls.

I den demokratididaktiska analysen uppmärksammas resultaten på nytt med fokus på hur lärarnas perspektiv ter sig när de struktureras utifrån de demokratididaktiska frågorna och ansatserna. Det visar sig då att demokratilärandets *innehåll* kan knytas till samtliga ansatser. Lärande i demokrati förekommer som framhållande av värden som respekt, jämställdhet och acceptans, men också som hur människor påverkas av sin omgivning. Lärande *om* demokrati handlar exempelvis om regler och rättigheter i samhället samt hur beslut fattas och Sverige styrs. Lärande *för* demokrati exemplifieras med förmågor som att kunna argumentera, motivera och ta ansvar, medan lärande *genom* demokrati synliggör den praktiserade demokratin.

När demokratilärandets *hur* särskilt uppmärksammas visar fokus på i, om, för och genom att demokratiska värden gestaltas bland annat i elevernas möjlighet att föra fram sin åsikt, att valfrihet har betydelse i undervisning om demokrati, att demokratiska förmågor utvecklas succesivt och att det är genom att praktisera demokrati som man känner sig delaktig.

Lärarnas sätt att *motivera* sina perspektiv ligger i linje med hur de för fram perspektiv på innehåll och arbete. Ett demokratiskt samhälle uppfattas behöva bygga på vissa gemensamma värden. Det finns demokratiskt fattade beslut om till exempel elevernas demokratikunskaper, och det behövs demokratiska förmågor för att kunna fatta kloka beslut i framtiden. Skolan som demokratisk institution gestaltas genom praktiserad demokrati.

Resultat från observationer

I studiens andra resultatkapitel där resultat från observationer men också uppföljande intervjuer redovisas står gestaltandet av SO-undervisningen i centrum. De sex lärarnas lektioner redovisas i varsitt delkapitel strukturerade så att de inleds med en sammanfattning av lektionen, varefter reflektioner från den undervisande läraren redovisas. Delkapitlen avslutas med en demokrati-didaktisk analys och kapitlet i sin helhet avslutas med såväl en tematisk analys som en sammanfattande demokratididaktisk analys.

De demokratididaktiska analyserna visar hur Anitas lektion om hur man levde på vikingatiden synliggör frågor om makt och inflytande. Eleverna grupperarbetar och får öva demokratiska beslutsprocesser – ett slags lära *genom* demokrati. Upplägget motiveras med vikten av förståelse för människors olikheter. I detta ser Henriksson Persson ett lärande i demokrati. Birgittas lektion handlar om geologi men också om informationssökning och källhantering. Författaren ser i detta ett lära **för** demokrati och framhåller samtidigt lärarens lyssnande förhållningssätt. Eleverna kan uppleva möjlighet att påverka vilket kan förstås som ett motiv för upplägget – ett lärande *genom* demokrati. Under Cecilias lektion om Europas länder redovisar några elever sina arbeten. Här fokuseras bl.a. ländernas styrelseskick och möjlighet att lära *om* demokrati ges. Arbetssättet ger möjlighet att lära *genom* demokrati där eleverna utvecklar respekt och förmåga att lyssna på varandra.

Under Doris lektion som komparativt uppmärksammar kristendom, judendom och islam finns möjlighet till kunskap om religioners likheter, vilket kan skapa grund för förståelse. I grupperarbetet får eleverna öva sin argumentativa förmåga – ett slags lärande *genom* demokrati och uttryck för en deliberativ demokratisyn. Elisabeths lektion kring de stora världsreligionerna liknar i flera avseenden Doris. Religionernas gemensamma drag står i fokus och elevernas grupperbeten ger tillfälle att lära *genom* demokrati. Ömsesidig respekt framhålls som motiv för lektionens upplägg och ses som förutsättning för delaktighet i samhället. Henriksson Persson ser detta som uttryck för ett komunitärt demokratiperspektiv. Under Fridas samhällskunskapslektion tränas begrepp bl.a. yttrandefrihet, rättighet och fördomar, vilket eleverna kan ha nytta av såväl nu som i framtiden – ett slags lära *för* demokrati. I gruppdiskussioner får eleverna argumentera för sina tolkningar vilket kan ses som uttryck för lära *genom* demokrati och intresse för deliberativa processer. Upplägget motiveras av läraren genom elevens möjlighet att få säga sin mening, men också hennes rättighet att få kunskap.

I de tematiska analyser som följer på lektions- och reflektionsredovisningarna fokuseras gemensamma drag i demokratiuppdragets gestaltande. Dessa fyra teman speglas demokratididaktiskt, i förhållande till perspektiv som uppfattas vara i förgrunden. För det första framhålls demokratiuppdraget som förhållningssätt till varandra i klassrummet; ett öppet klimat och en lyssnande inställning. Hur, varför och lärande genom demokrati är i förgrunden när demokrati som förhållningssätt kommer till uttryck. För det andra tematiseras demokrati som tillhörighet och gemenskap

vilket kan handla om ett medvetet inkluderande arbetssätt. Henriksson Persson framhåller detta som relaterat till en kommunitär demokratiuppfattning. De demokratididaktiska perspektiven hur, varför och genom men också lärande i demokrati är i förgrunden. Ett tredje tema är demokratiuppdraget som valmöjligheter, framförallt gällande arbetsformer. De framlyfta perspektiven är hur och genom demokrati. Fokus på valmöjligheter kan också ses som uttryck för en liberal demokratisyn. Demokratifostran i form av ansvarstagande är det fjärde och sista temat. Individens utveckling av ansvarstagande och självdisciplin knyts till ett framtidsperspektiv och lära för demokrati ställs i förgrunden.

Diskussion

I det avslutande diskussionskapitlet uppmärksammas hur resultaten kan förstås i relation till de tre demokratiteoretiska tankefigurerna, den liberala, kommunitära och deliberativa. Lärarnas tal kan förstås som relaterat till samtliga tre tankefigurer. Liberala perspektiv kan skönjas då individens ansvarstagande för eget lärande och valsituationer framhålls. Kommunitära tankefigurer framkommer i tal om skolan som inkluderande mötesplats liksom i argumentation för gemensamma värden. Tal som uppfattas ha deliberativa inslag kan samtidigt uttrycka såväl liberala som kommunitära perspektiv. Vikten av att eleverna lyssnar på varandra, vill göra sina röster hörda och nå förståelse för varandra framhålls som exempel.

I dialog med tidigare forskning framhålls spänningar, exempelvis att lärarna möjligen fokuserar mer på eleverna som framtida demokratiska medborgare än aktörer här och nu. Men det är inte ett antingen eller utan också ett både och. Möjligen betonas kunskapsuppdraget på bekostad av fostransuppdraget men också här finns uttryck för ett både och snarare än ett antingen eller. Vidare framhålls hur ett motstånd hos lärarna mot långtgående uttryck för elevens valfrihet har identifieras. I förhållande till studiens huvudfokus på lärare som konstruktörer av demokratiuppdraget görs här mot slutet en anmärkning så att deras relativa inflytande betonas. Lärarna genomför demokratiuppdraget tillsammans med eleverna.

I de framskrivna kritiska reflektionerna framhålls att fler deltagande lärare, längre tid i fält, eller fler perspektiv skulle kunna gett delvisa andra resultat. Möjligheten ventileras att de analytiska begreppen skulle kunna ha medfört förenklingar och hindrat möjligheten att se nyanser och variationer i materialet. Beträffande studiens bidrag och vidare forskning, framhålls hur de intervjuade uttryckt behov av stöd med demokratiuppdraget och gärna i form av kollegiala samtal. En förhoppning uttrycks att texten kan ge underlag för sådana samtal och bidra till nya sätt att se på skolans demokratiuppdrag.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

Henriksson Perssons uppsats är ett välkommet bidrag i en SO-didaktisk forskningskontext. Studien bidrar med värdefull kunskap om lärares förståelse av demokratiuppdragets många olika dimensioner och utmaningar, och om hur lärare behöver kunna navigera i denna komplexitet. Sådan kunskap – särskilt från grundskolans mellanstadium – är en bristvara vilket gör studien betydelsefull. Som ett särskilt intressant delresultat framstår för mig idag lärarnas beskrivning av hur demokratiuppdragets genomförande har förändrats så att undervisningen idag riskerar att betona kunskaper att uppnå på bekostnad av uppmärksamhet på elevernas aktuella kunskapspositioner – något de relaterar till den nya läroplanen.

Det är vidare förtjänstfullt hur tydligt de empiriska studiernas upplägg och genomförande beskrivs vilket gör det möjligt att förhålla sig till och tolka studien. Jag menar att man kan fundera över om resultaten som vi tar del av när det gäller gestaltandet av skolans demokratiuppdrag på mellanstadiet möjligen ligger mer i linje med läroplanens intentioner än vad man kan tänka sig generellt är fallet. Det som får mig att fundera i dessa banor är att studiens konstruktion i relativt låg grad öppnar för sådana mörkare möjligheter. Bland den redovisade tidigare forskningen saknas med något undantag studier som visat skolans dolda läroplan, dvs. hur skolan istället för att fostra till demokratiska förhållningssätt riskerar att verka disciplinerande och fostra till lydnad och auktoritetsanpassning. Bland de begrepp som valts för att fokusera demokratididaktiska ansatser – om, för, genom och i demokrati – finns heller inget begrepp som ”mot” demokrati eller liknande, dvs. ett begrepp som skulle kunna synliggöra processer av dold läroplan. Ytterligare ett skäl att fundera över om resultatet möjligen ger en alltför positiv bild av skolans demokratiska fostrande är studiens urval, då det finns skäl att misstänka att de lärare som till slut, efter alla komplexa och utdragna processer deltar i studien är mer intresserade av skolans demokratiska uppdrag än lärare är generellt. Jag menar alltså att man kan fundera över om det möjligen också finns en annan skolverklighet än den här beskrivna, där demokratiuppdragets gestaltande också handlar om brist på och motsats till demokratiska processer. Jag ser detta som exempel på hur Henriksson Perssons studie bidragit till ny kunskap i SO-didaktik och demokratididaktik, som i sin tur väcker reflektion och därigenom möjliggör vidare forskning – till glädje inte bara ur ett forskningsperspektiv utan också ur ett ämnesdidaktiskt skolutvecklingsperspektiv.

Vol 12, nr 1 2018

Tema: Praktiknära forskning

En samtida diskurs om hjärnans betydelse för undervisning och lärande: Kritisk analys av artiklar i lärarfackliga tidskrifter

Magnus Levinsson & Anita Norlund

Lärares medverkan i praktiknära forskning: Förutsättningar och hinder

Inger Eriksson

Vikten av teori i praktiknära forskning: Exemplet aktionsforskning och teorin om praktikarkitekturer

Karin Rönnerman

Pedagogisk rytm: Ett begrepp om och för lärares arbete

Sören Högberg

Med rörelse och engagemang: En sociomateriell hållning till praktiknära skolforskning

Karin Gunnarsson

Forskning i samverkan: Att vara nära men se med nya ögon

Lena Nilsson & Daniel Olof Wiedel

Opponenten recenserar: Anna Henriksson Perssons licentiatuppsats

Christina Osbeck